

Vedrana JOVIĆ GAZIĆ

PROMJENE U STANOVANJU I STAMBENOJ ARHITEKTURI JADERA. TRANSFORMACIJA ANTIČKOG U KASNOANTIČKI I RANOSREDNJOVJEKOVNI GRAD

UDK 904:728*(497.5 Zadar)“652“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 12.07.2011.

Odobreno: 16.08.2011.

Vedrana Jović Gazić
Muzej antičkog stakla
Poljana Zemaljskog odbora, 1
HR - 23 000 Zadar,
vedrana.jovic@mas-zadar.hr

Stambena arhitektura Jadera generalno pripada najlošije istraženom dijelu urbanističke strukture, kako antičkog, tako i kasnoantičkog grada. Među sačuvanim elementima ranosrednjovjekovnog grada najbrojniji su sakralni objekti, istraženi i prezentirani kao izdvojene cjeline. Za razliku od okvirno utvrđenog oblika rimskog domusa, koji je izgledno pokrivaio većinu stambenih blokova Jadera, o tipu ranosrednjovjekovnih kuća, kakve su primjerice prepoznate u Splitu ili Trogiru, postoje vrlo skromna saznanja. Zabilježene funkcionalne i prostorne transformacije klasičnog domusa na izmaku antike, upućuju na određeni kontinuitet stanovanja, kojega se međutim, u nedostatku materijalnih potvrda, još uvijek ne može pratiti u nadolazećim stoljećima ranosrednjovjekovne transformacije grada.

Ključne riječi: urbanizam, Jader, kasna antika – rani srednji vijek, stanovanje

Izgradnja i uređenje stambenog prostora neizostavan su dio ljudske svakodnevnice čija realizacija ovisi o željama, potrebama i mogućnostima pojedinca, vlasnika stana, ali i o društvenoj klimi i kulturi stanovanja pripadajuće životne zajednice.¹ Većinu urbaniziranog prostora u gradskim središtima zauzima upravo stambena arhitektura, u prosjeku najmanje polovinu ukupne površine grada.² Riječ je stoga, o neizostavnoj urbanističkoj komponenti čija rasprostranjenost, oblici i veličina uvjetuju mnoge druge čimbenike urbane strukture.

U nizu elemenata transformacije klasičnog antičkog

u kasnoantički, i dalje ranosrednjovjekovni grad, stanovanju i stambenoj arhitekturi do sada se posvećivalo najmanje pažnje. Dijelom je to rezultat nedostupnosti pripadajućih urbanih slojeva, njihovih preinaka u srednjovjekovnim i novovjekovnim pregradnjama, ali i ratnih stradanja urbane arhitekture koja su nerijetko rezultirala potpunim urušavanjem i negiranjem pojedinih povijesnih slojeva.³ Zapostavljanju teme razvoja kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog grada kao cjeline doprinijelo je i dugogodišnje usmjeravanje interesa istraživača prema pojedinačnim spomenicima, prven-

¹ ELLIS 2007, 1.

² Taj se odnos površine namijenjene stanovanju prema ukupnoj površini zidinama opasanog grada ustalio u rimskoj fazi urbanizacije, a zadržao se i tijekom cijelog srednjeg vijeka – SUIĆ 2003, 299-301.

³ Upravo je povijesna jezgra Zadra nakon bombardiranja pred kraj II. Svjetskog rata pretvorena u 80-postotnu ruševinu.

Sl. 1. Zračni snimak Zadra, označene pozicije: 1- stambeni blok „Rašica“; 2 – „Požarišće“; 3 – zgrada „Šimatić-Paleka“; 4 – Sv. Nikola, samostanske prostorije; 5 – zgrada Bogoslovnog sjemeništa; 6 – stambeni blok Grisogono-Vovo; 7 – crkva Gospe od Zdravlja

stveno sakralnim zdanjima: ranokršćanskim gradskim bazilikama, episkopalnim sklopovima ili ranosrednjovjekovnim crkvama. U novije vrijeme učinjeni su određeni pomaci u pristupu navedenoj problematici. Više pažnje posvećuje se proučavanju neizostavnih urbanističkih elemenata kao što su komunikacije, ulični sustavi, organizacija javnog prostora, ili elementi fortifikacijskog sustava koji u simboličkom i praktičnom smislu definira grad, dok se pojedinačno obrađivane arhitektonske spomenike nastoji prikazati u kontekstu pripadajuće urbane cjeline.⁴

Stambena arhitektura kasnoantičkog Jadera gotovo je nepoznata kategorija, kao uostalom i kasnoantički grad u cjelini. Jednako su skromne i spoznaje o ranosrednjovjekovnoj stambenoj arhitekturi i stanovanju unutar gradske jezgre, što nije slučaj u dalmatinskim gradovima srodnog kulturno-povijesnog razvitka, poput Trogira ili Splita, gdje su odavno uočeni ostatci ranosrednjovjekovnih kuća, izdvojenih arhitektonskih elemenata, ali i pripadajućih zidova sačuvanih u punoj visini.⁵ Pokušaji osvjetljavanja zadarskih prilika istog razdoblja nerijetko završavaju slijepom ulicom, pri čemu se uvijek iznova nameće problem stradavanja gradske jezgre tijekom II. Svjetskog rata. Unatoč neprocjenjivoj šteti koja je nanesena kulturnoj baštini Zadra, ta je povijesna tragedija pružila jedinstvenu priliku zadiranja prema najdubljim slojevima zgusnute i povijesno prebogat urbane cjeline, koja nije iskorištena na najbolji mogući način. U općem metežu poslijeratnog

račišćavanja porušenog grada i prijeko potrebne obnove, najviše pažnje posvećeno je istraživanju antičkog urbanog sloja, budući da su neposredno pod ruševinama novovjekovne, srednjovjekovne, a zasigurno i ranosrednjovjekovne gradnje, počeli izvirati prepoznatljivi elementi klasičnog rimskog urbanizma: forum, kapitolij, emporij, termalni sklopovi, rimska ulična popločanja.⁶ O kasnoantičkoj strukturi i urbanim sadržajima uglavnom se govorilo i pisalo u kontekstu prepoznatljive skupine zadarskih ranokršćanskih bazilika V. stoljeća,⁷ baš kao što je i ranosrednjovjekovna fizionomija grada svedena na podatke o pojedinačnim ostvarenjima sakralnog graditeljstva.

U svrhu izrade podloge opsežnijoj studiji o urbanističkoj strukturi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Zadra, ovom prilikom obuhvaćeno je nekoliko specifičnih prostorno-arhitektonskih cjelina unutar gradske jezgre koje svojom slojevitošću svjedoče procese transformacije od antičkog prema ranosrednjovjekovnom gradu, a prikladno naslovnoj temi obuhvaćaju i elemente stanovanja. (Sl. 1)

Rimska urbanistička podloga

Ostatci rimskih nastambi, te brojni tragovi izgradnje koji se uvjetno povezuju s antičkom stambenom arhitekturom, pronađeni su na gotovo svim dijelovima urbane površine Jadera.⁸ Najveća koncentracija ostataka zabilježena je u središnjem dijelu grada, području uokolo glavnih urbanih dominant, te duž glavnog poprečnog pravca ortogonalne ulične mreže (*decumanus maximus*). Tragovi intenzivnog stanovanja i prateće arhitekture ukazali su se i na posve neočekivanim mjestima, konkretno rubnim dijelovima grada – na krajnje jugoistočnom i suprotnom jugozapadnom uglu grada – koji su u prvim pokušajima rekonstrukcije urbane strukture rimskog Jadera bili isključeni iz sustava planske izgradnje prostora.⁹

Prema dosadašnjim saznanjima, dominantan oblik stambene gradnje u Jaderu bila je gradska kuća – *domus*. Pored domusa, zabilježeni su i ostatci gradskih vila (*villa urbana*), u osnovi bogatije i raskošnije opremljenih domusa, makar kada je riječ o vilama manjih provincijskih gradova. Većinom su otkrivene samo u tragovima, a na nekadašnju raskoš uređenja upućuju tek ulomci oslikane žbuke, podni mozaici, ulomci štukatura, mramornih oplata i skulptura. Čini se da je unatoč dosadašnjim uvjerenjima o njihovom izostanku, rimski Jader posjedovao i najamne kuće (*insulae*),¹⁰ kao treći

⁴ Među radovima koji se bave urbanizmom kasne antike i ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji, s posebnim osvrtom na antičku urbanističku podlogu, izdvajamo: KATIĆ 2003, 523-527; KATIĆ 2003a, 449-455; MARASOVIĆ 1980, 99-111; MARASOVIĆ 2002, 61-89; RAPANIĆ 1995, 63-70; RAPANIĆ 2007.

⁵ MARASOVIĆ 1958, 97-109; FISKOVIĆ 1952, 129-178.

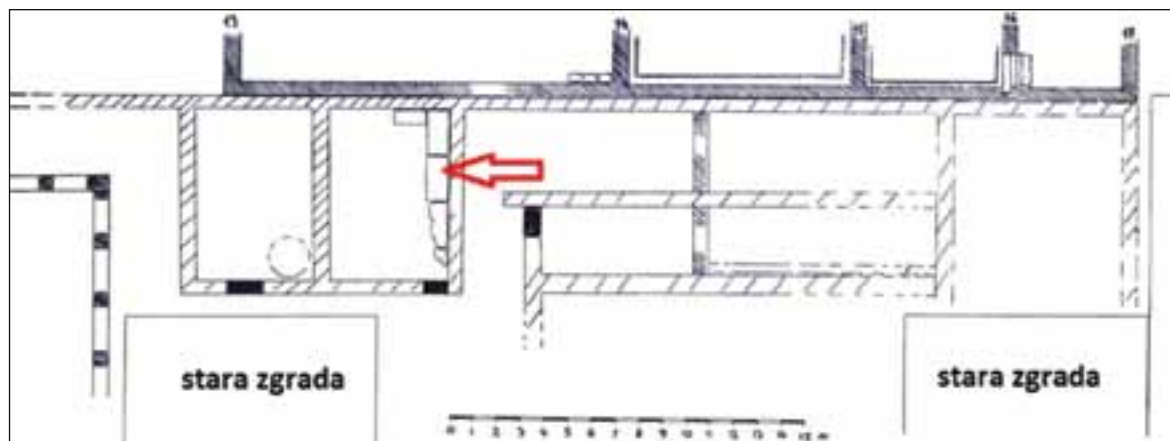
⁶ O poslijeratnim istraživanjima (1949.-1951.) vidi izvješća: SUIĆ 1949; SUIĆ 1952, 197-212; PETRICIOLI 1952.

⁷ VEŽIĆ 2005 – pišući o razvoju bazilika autor ih je ipak nastojao dovesti u vezu s pripadajućim prostorom i makar djelomično dočarati kontekst kasnoantičkog grada.

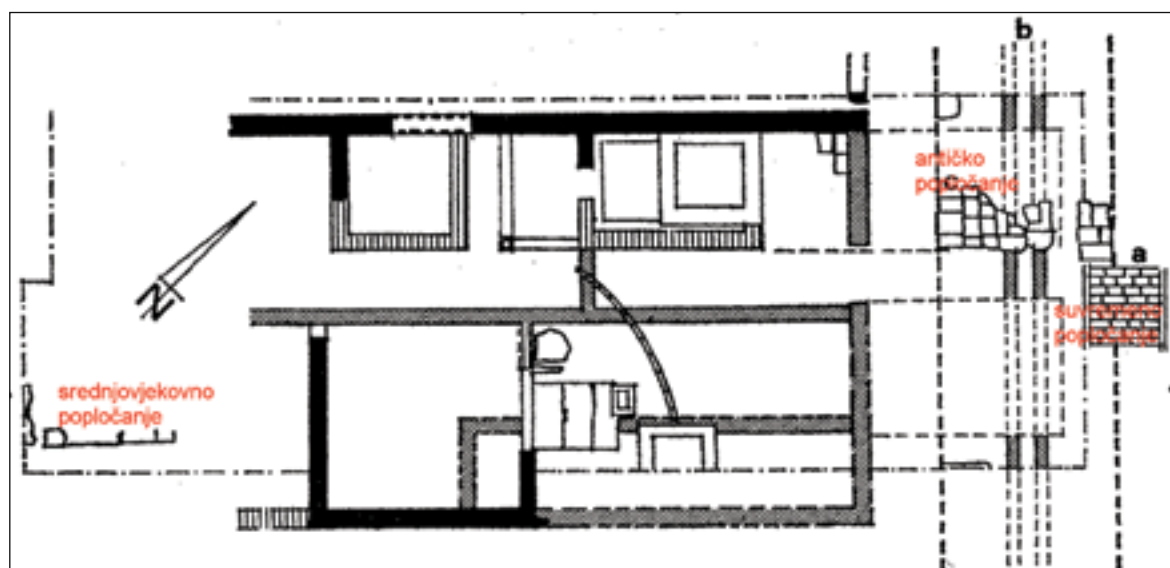
⁸ Mnogi fragmenti rimske stanogradnje postali su strukturalnim dijelom novovjekovnih građevina; mozaikom ukrašene podnice rijetko su se ciljano uništavale i često su preživljavale bez izvornih tragova pripadajuće arhitekture – SUIĆ 1981, 198.

⁹ SUIĆ 1976; SUIĆ 1981, 193. Novije interpretacije koje uključuju sporne dijelove poluotoka: VEŽIĆ 1990, 7-58; SUIĆ 2003; GIUNIO 2008, 243-252.

¹⁰ SUIĆ 1981, 198.

Sl. 2. Predio „Požarišće“, arhitektonski ostatci pod zapadnim dijelom zgrade „Rašica“ oznaka – prostorija s kamenicama za ulje (preuzeto: ILAKOVAC, 1962).

Sl. 3. Predio zgrade „Šimatić-Paleka“, rezultati istraživanja (preuzeto: ILAKOVAC, 1962).

mogući oblik stanogradnje, čiji tragovi su zabilježeni u jugoistočnom dijelu grada.¹¹

Tragovi stambene arhitekture, koji pružaju zasad najpotpunije podatke o rimskoj gradskoj kući u Jaderu, otkriveni su tijekom zaštitnih istraživanja 1950-ih i 1960-ih godina, uslijed vala intenzivne gradnje na širem prostoru povijesne jezgre. Istraživanja koja su prethodila izgradnji povećeg stambenog bloka «Rašica», jugozapadno od crkve sv. Marije, iznijela su na vidjelo ostatke dviju susjednih rimskih okućnica, što je u konačnici doprinijelo važnim spoznajama o planskoj gradnji stambenih blokova i njihovoj raspodjeli u urbanoj cjelini.¹² Otprilike u istom razdoblju, nasuprot sjevernoj fasadi katedrale, izgrađen je stambeni sklop «Šimatić-Paleka», uz prethodno provedena zaštitna istraživanja koja su također iznijela na vidjelo ostatke rimskih kuća.¹³ (vidi položaj - Sl. 1) Izrada cjelovitije rekonstrukcije svojevrnog prototipa gradske kuće u rimskom Jaderu ipak nije bila moguća, dijelom zbog prostorne ograničenosti samih istraživanja, zatim složenosti interpretacije otkrivenih zidova koji ne pripadaju jedinstvenoj fazi grad-

nje, a dijelom i zbog nedostatka komparativne građe na prostoru Dalmacije.¹⁴ Ne ulazeći ovom prilikom u opise otkrivenih zidova i pojedinih prostorija koji su izneseni u detaljnom izvješću neposredno nakon istraživanja,¹⁵ valja istaknuti nekoliko općih podataka o prostornoj organizaciji kuća i načinu njihovog uklapanja u urbanu cjelinu, budući da se ista strukturalna koncepcija ponavljala cijelom površinom grada kao prepoznatljivo urbanističko rješenje. O njegovom kontinuitetu u nadolazećim fazama poleogeneze Zadra svjedoče mnoga arhitektonska ostvarenja, od kasne antike, preko srednjeg vijeka do novovjekovne regulacije gradske jezgre.

Položajem i prostornom orijentacijom u pripadajućim okućnicama, rimske kuće slijede pravac glavnog gradskog karda (sjeverozapad-jugoistok). Pojedina okućnica (parcela) zauzimala je okvirno ¼ ukupne površine inzule – građevnog bloka omeđenog ortogonalno raspoređenim uličnim pravcima. Granica okućnica bila je jasno naznačena zajedničkim odjelnim zidom koji nije bio korišten u konstruktivne svrhe.¹⁶ Aksijalni raspored elemenata stambenog sklopa, kao standardna

¹¹ GIUNIO 2008, 246-247; Opsežnije izvješće o tipu najamne kuće u Jaderu voditeljica istraživanja K. A. Giunio najavila je u novom broju HA: Materijali, 22, 2010, 36.

¹² Istraživalo se na predjelu zvanom Požarišće (ILAKOVAC 1962a, 273-299), te pod zapadnim krilom novogradnje «Rašica» u neposrednoj blizini (ILAKOVAC 1958, 43-58), omeđenom ulicama V. Papafave i Sv. Marije.

¹³ ILAKOVAC 1962, 219-249.

¹⁴ ILAKOVAC, 1962a, 296; Ostatci rimske arhitekture nasuprot sjevernoj fasadi katedrale, pripisuju se najmanje dvjema fazama – tragovi pregradnje uočavaju se, između ostalog, u prostorijama s mozaičkim podom čiji su zidovi ožbukani ispod razine otkrivenog mozaika - ILAKOVAC 1962, 225, 232, Sl. 2; Tragovi različitih građevinskih faza vidljivi su i na predjelu Požarišća - starija je smještena najkasnije u III. stoljeće, a mlađa faza potpune pregradnje i prenamjene dijela građevine pripada kasnoj antici, najranije kraju IV. ili početku V. stoljeća - ILAKOVAC 1962a, 296-299.

¹⁵ ILAKOVAC 1958, 43-58; ILAKOVAC 1962, 219-249; ILAKOVAC 1962a, 273-299.

¹⁶ Ostatci takovog zida i pripadajuće arhitekture na susjednim parcelama vidljivi su među ostacima rimske kuće pod zapadnim dijelom stambenog bloka «Rašica» - ILAKOVAC 1958, 55, 56, Sl. 9.

prostorna koncepcija domusa, pretpostavljen je na temelju položaja peristila koji redovito zauzima sam vrh pripadajuće okućnice, i svojevrsna je protuteža pročelnoj fasadi kuće s glavnim ulazom. Tragovi peristila uočeni su na predjelu „Požarišće“ i prostoru novogradnje „Šimatić-Paleka.“ (Sl. 2; Sl. 3)

U prilog rasvjetljavanju kasnoantičke sudbine navedenih rimskih kuća i eventualnog ranosrednjovjekovnog kontinuiteta, treba istaknuti ujednačeno rušenje rimskih zidova drugog (mlađeg) horizonta, izrazito prisutnog na predjelu gradnje «Šimatić-Paleka», ali i mnogim drugim nalazištima na prostoru grada.¹⁷ Razina porušenih zidova odgovara razini popločanja srednjovjekovne ulice, čiji tragovi su otkriveni na krajnje južnom dijelu temelja planirane novogradnje.¹⁸ Ulica prati trasu glavnog antičkog dekumana (*decumanus maximus*), ali sa znatnim odmakom u odnosu na rubnu liniju rimskog uličnog pravca. Izmjene, pomaci, adaptacije ili potpune redukcije komunikacija unutar rimske ulične mreže izravna su posljedica promjena u graditeljskoj praksi, pa tako i stanogradnji. Suvremena slika «očuvanog» antičkog uličnog rastera Jadera dobrim je dijelom rezultat novovjekovnog razaranja gradske jezgre, odnosno njezinog raščišćavanja i uklanjanja urbanih slojeva, iako funkcionalnost pravaca glavnih antičkih komunikacija niti u najintenzivnijem razdoblju srednjovjekovnog oblikovanja grada nije u potpunosti iščeznula.

Istraženi ostatci rimske kuće pod zapadnim krilom novogradnje «Rašica», paralelno današnjoj ulici V. Papafave, upućuju na prekid funkcije stanovanja u razdoblju kasne antike,¹⁹ dok je dio stambenog sklopa na predjelu Požarišće u neposrednoj blizini (jugoistočni dio sklopa «Rašica») prethodno doživio strukturalne i funkcionalne preinake u skladu s novim životnim prilikama, te vjerojatno u kombinaciji stambene i gospodarske funkcije potrajao prema izmaku kasne antike. U prizemnom dijelu kuće jasno su vidljivi tragovi prenamjene prostorija, konkretno zazidavanja vrata uz prilagodbu prostora za pohranu, a vjerojatno i pravljena ulja. U nizu od pet kamenica pronađenih u prvoj pregrađenoj prostoriji, čak četiri su izrađene preklapanjem antičkih sarkofaga, sekundarno korištenih za pohranu ulja.²⁰ (Sl. 2) Prodor elemenata ruralne ekonomije i prateće arhitekture u urbanim sredinama česta je pojava u razdoblju kasne antike, a dio je ukupnog procesa rustifikacije grada.²¹ Kasnoantičkim restrukturiranjem domusa prizemni i dvorišni dio sklopa primarno počinju služiti gospodarskoj djelatnosti, a stambeni dio

premješta se na kat. Jedinstveno unutrašnje dvorište, kojemu atrij i peristil ustupaju mjesto, nagoviješta standarde srednjovjekovnog stanovanja.²²

Zapadni dio grada – prostorni razvoj i naseljenost

Vijugavi uski ulični pravci, prostorna skučenost i usitnjena parcelizacija, koji dominiraju krajnje zapadnim dijelom grada i nedvojbeno odudaraju od pravilnog rastera antičkih ulica, kao indikatori srednjovjekovne graditeljske prakse godinama su išli u prilog pretpostavci o izostavljanju tog prostora iz sustavne reurbanizacije Jadera. Posljednjih nekoliko desetljeća prikupljeni su novi, te revidirani postojeći materijalni dokazi o aktivnoj gradnji antičkog porijekla i po svemu sudeći kontinuiranoj naseljenosti tog dijela grada. Preostaje utvrditi u kojoj je mjeri pripadajuća antička arhitektura bila dijelom sustavne rimske gradnje i predstavlja li uistinu nastavak planskog širenja inzula.²³

Utvrđivanju sustavne rimske urbanizacije na zapadnom dijelu poluotoka ponajviše je doprinijelo ucrtavanje tragova uličnog popločenja i pripadajućih uličnih pravaca koji odgovaraju cjelini rimskog uličnog rastera. Pravac karda potvrđen je duž začeljne strane Kapitolija,²⁴ a u njegovoj neposrednoj blizini, u smjeru sjeverozapada, otkriveni su i tragovi raskošne građevine, vjerojatno javnog karaktera, koja je zapremala površinu jedne manje inzule.²⁵ (Sl. 4) Tragovi građevine i pripadajućih okvira inzule otkriveni su tijekom sondažnih istraživanja na prostoru dvorišta zgrade Bogoslovne škole, podignute u XIX. stoljeću, u čijoj se prostornoj koncepciji i veličini gabarita može naslutiti utjecaj antičke urbanističke podloge. (vidi položaj Sl. 1) Riječ je stoga o zanimljivoj situaciji prostornog kontinuiteta i prisutnosti antičkih urbanističkih rješenja u gotovo svim razvojnim fazama Zadra. Tragovi rimskog uličnog popločenja koji odgovaraju trasi glavnog gradskog dekumana (*decumanus maximus*), zabilježeni su i pod crkvom Gospe od Zdravlja, znatno zapadnije od začeljne linije Kapitolija, što je snažan protuargument pretpostavci o izostanku planskog širenja rimskog grada u pravcu zapadne obali poluotoka na kojem je Jader smješten.²⁶

Potvrdu rimske aktivne gradnje na širem zapadnom području grada donose i tragovi arhitekture na prostoru samostanskog sklopa sv. Nikole, na rubnom jugozapadnom dijelu grada.²⁷ Riječ je o fragmentima zidova na čije antičko porijeklo upućuje tek tehnika zidanja, i

¹⁷ ILAKOVAC 1962, 231.

¹⁸ ILAKOVAC 1962, 227, 228, Sl. 2; Popločanje srednjovjekovne ulice sadržavalo je i ulomke rimskih spolija.

¹⁹ Uz prethodnu dugotrajnu uporabu, urušavanje i preštanak funkcioniranja zgrade moguće je datirati na sam kraj IV. ili početak V. stoljeća – ILAKOVAC 1958, 57.

²⁰ Pored kamenica prislomljenih uz zid prostorije A, u susjednoj prostoriji otkrivena je i okrugla kamenica, te niz elemenata koji upućuju na gospodarsku djelatnost: rotor od pšeničnog mlina iz prostorije D – ILAKOVAC 1962a, 274-275, Sl. 3., 294; O sekundarnoj uporabi antičkih i kasnoantičkih sarkofaga u Dalmaciji vidi: BABIĆ, 2006, 97-98.

²¹ SUIĆ 2003, 370, 371.

²² SUIĆ 2003, 37; PETRICIOLI 1962, 120. Za razliku od kuća kasne antike gdje se najvažnije prostorije u kućanstvu podižu na kat, katne konstrukcije klasičnog rimskog domusa uglavnom su sadržavale pomoćne prostorije.

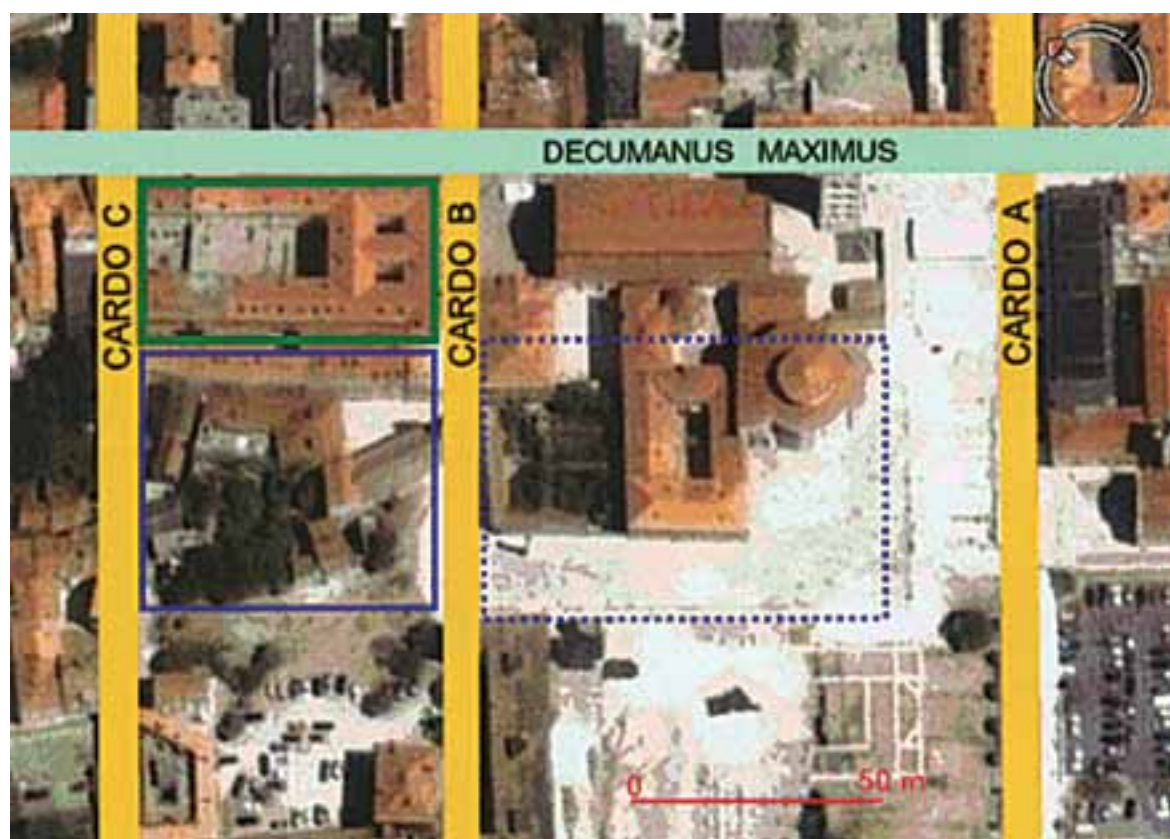
²³ Novije razmišljanje o karakteru zapadnog dijela grada u antičko doba vidi: GIUNIO 2008, 243-252.

²⁴ BRUSIĆ 2008, 103-111; Položaj jaderinskog Kapitolija, odnosno činjenica da bi cijela rimska četvrt u jugozapadnom dijelu grada bila u «sjeni» njegove začeljne strane, također su korišteni u prilog pretpostavci o izostanku rimske planske gradnje na širem jugozapadnom dijelu poluotoka.

²⁵ Tragovi građevine u pripadajućim okvirima inzule otkriveni su prilikom sondažnih istraživanja na prostoru dvorišta današnje Bogoslovne škole – BRUSIĆ 2008, 103-111.

²⁶ NEDVED 1992, 128, bilj. 119.

²⁷ IZVJEŠĆA 2004, 432; Rezultati istraživanja ukratko su predstavljeni na izložbi: Novija istraživanja 2005.-2010. godine, koja je u studenom 2010. godine postavljena u Arheološkom muzeju Zadar.

Sl. 4. Zračni snimak šireg prostora Foruma (3), Kapitolija (2) i zgrade Bogoslovnog sjemeništa (1); CARDIO C – pravac kardija duž začeljne linije Kapitolija (preuzeto: BRUŠIĆ, 2008.)

nije ih moguće dovesti u izvorni kontekst. Puno važniji u interpretaciji zabilježene gradnje pojedinačni su nalazi koji upućuju na raskoš životnog prostora podupirući ideju o gradskoj četvrti ispunjenoj bogatim gradskim vilama.²⁸ Tako bi se mramorne skulpture nimfi, pronađene u drugoj kampanji istraživanja samostanskih prostorija, mogle dovesti u vezu s manjim nimfejom ili fontanom u sastavu urbane vile.²⁹ U neposrednoj blizini samostanske crkve još krajem XIX. stoljeća spominjali su se nalazi bogatih podnih mozaika,³⁰ a srodni ostatci raskošne kulture stanovanja godinama su bilježeni i na drugim položajima zapadnog dijela grada, uključujući i sjeverozapadni dio kojem je srednjovjekovna reurbanizacija donijela izraziti vojno-strateški karakter.³¹

Srednjovjekovna utvrda Kaštel stoljećima je dominirala sjeverozapadnim uglom grada. Prvenstveno je korištena u svrhu nadzora uplovljenja u glavnu gradsku luku, a kasnije, uslijed većih zahvata proširenja, služila je i smještaju vojne posade. Pod nazivom *castrum* utvrda je zabilježena 1243. godine, a kasnije su uslijedili i ostali nazivi: *castrum novum* (1289. godine), *castrum vetus* ili *castrum magnum*,³² ovisno o paralelnom razvoju druge gradske utvrde na suprotnom, jugoistočnom dijelu grada, također sjedištu vojne posade i važnom strateškom položaju u gradu. (vidi položaj Sl. 1) U kontekstu nastajenosti i izgradnje šireg prostora Kaštela zanimljiv je

arhivski podatak iz sredine XIV. stoljeća koji se odnosi na prokopavanje jarka uokolo samog Kaštela, uz probijanje postojećih gradskih zidina, te uklanjanje okolnih kuća.³³ U jednoj ispravi iz XIII. stoljeća navodi se i pravo građana na otkup dijela zidina pred vlastitom kućom, radi podizanja neke vrste trijema ili balkona,³⁴ što poručuje da je uz fortifikacijske elemente tim prostorom dominirala stambena kuća, potvrđuje i praksu prislanjanja kuća uz same zidine ili njihovu neposrednu blizinu. U antičkoj, pa tako i srednjovjekovnoj urbanističkoj praksi morao je biti osiguran slobodan pristup gradskim zidinama (*intervallum*), no mnogi su primjeri «kršenja» tih pravila, pa čak i samog prislanjanja građevina o zidine, ili djelomičnog korištenja zidina u konstrukciji nove gradnje.

Odnos ranokršćanske arhitekture i antičke urbanističke podloge – bazilike Sv. Tome i Sv. Stjepana (Sv. Šime)

Prenamjena, prilagodba i razgradnja antičke arhitekture, obilježja su kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog graditeljstva, posebno izražena u gradovima antičke urbanističke tradicije, ili naseljima u njihovoj neposrednoj blizini.³⁵ No, praksa prenamjene postojećih građevina,

²⁸ GIUNIO 2008, 244.

²⁹ GIUNIO 2007, 354-355; GIUNIO 2008, 243-252; GIUNIO 2008a, 151-160.

³⁰ BIANCHI 1883, 44; BRUNELLI, 1913.

³¹ Tragovi raskošnog mozaika bili su vidljivi u blizini crkve Gospe od Zdravlja za vrijeme II. Svjetskog rata – BIANCHI 1883, 6; BRUNELLI 1913, 133, 136, Fig. 54, 55; GIUNIO 2008, 248; kao i prilikom gradnje gradskog Kazališta (Teatro Verdi), također u neposrednoj blizini crkve, potpuno stradao u kasnijim bombardiranjima grada.

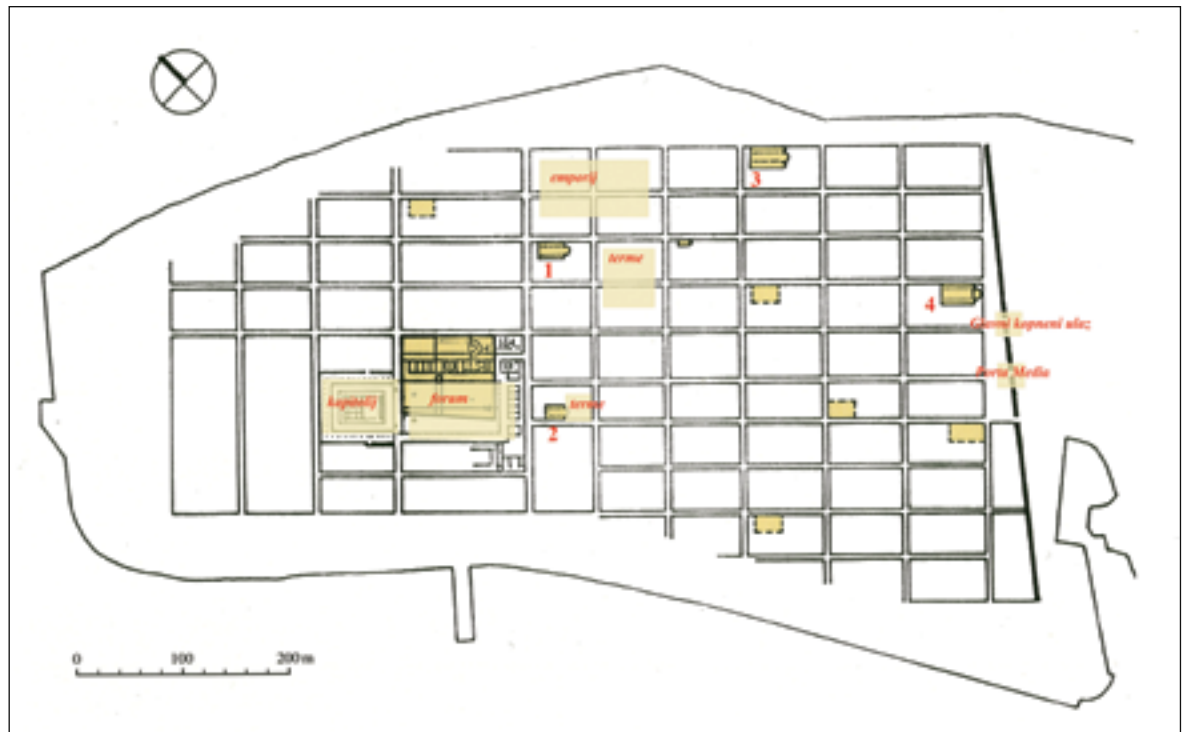
³² PETRICIOLI 1965, 170-171; KLAJČ – PETRICIOLI 1976, 284-286.

³³ LJUBIĆ 1870, 459; KLAJČ – PETRICIOLI 1976, 504.

³⁴ PETRICIOLI, 1962, 133, bilj. 21.

³⁵ Na temu fenomena spolija na širem prostoru Dalmacije i sekundarne uporabe antičke arhitekture važni su radovi I. Babića i T. Marasovića: BABIĆ, 2006, 91-109 – autor donosi svojevrsnu klasifikaciju oblika uporabe antičkih spolija na primjerima dalmatinskih gradova antičkog i kasnoantičkog porijekla; Za oblike adaptacija antičkih građevina u nastajanju ranosrednjovjekovnih crkava vidi: MARASOVIĆ, 2002, 61-89.

Sl. 5. Prostorna dispozicija kasnoantičkih bazilika i dominantnih urbanih točaka u ortogonalnoj uličnoj mreži Jadera: 1 bazilika sv. Tome; 2 sv. Marija Mala; 3 Sv. Marija Velika; 4 bazilika sv. Stjepana (crkva sv. Šime).

kao i fenomen spolija u smislu sekundarne uporabe spomenika, pojedinačnih predmeta ili građevnog materijala, svojstveni su gotovo svim povijesnim razdobljima i pripadajućim oblicima ljudskog materijalnog stvaralaštva. Praksa sekundarne uporabe antičkih spomenika, bilo u funkciji građevnog materijala ili izrade nekog drugog uporabnog predmeta, često se povezuje uz nepovoljne gospodarsko-ekonomske prilike, uglavnom uzrokovane ratovima, koje su prisiljavale na snalaženje i maksimalno iskorištavanje dostupnog materijala. To je nerijetko podrazumijevalo i rušenje određenih arhitektonskih zdanja, čije se mjesto ustupalo izgradnji nekog drugog, u datom trenutku primarnog sadržaja, a pripadajuća kamena građa koristila za potrebe gradnje na širem gradskom prostoru.³⁶

Ranokršćanska urbana arhitektura, koju redovito prati uporaba antičkih spolija, sastavni je dio kasnoantičke transformacije dalmatinskih gradova antičkog porijekla. Izgradnjom urbanih bazilika učinjeni su prvi koraci u razgradnji klasične urbane strukture, uz istovremeno uvažavanje zadanih prostornih okvira, što u urbanoj strukturi Jadera posebno dolazi do izražaja. Antička urbanistička podloga smisleno se koristi i u odabiru položaja ranokršćanskih crkava. Redovito su smještene u neposrednoj blizini ili na samom mjestu urbanih dominantni koje su imale važnu ulogu u svakodnevnom životu grada, a pripadajućom su arhitekturom doprinosile oblikovanju njegove fizičke strukture. Dovoljno je spomenuti razvoj situacije jadertinskog

forum, kao glavnog društvenog, vjerskog, upravnog središta, na čijem rubnom dijelu se utemeljila zadarska katedrala, te cijeli episkopalni sklop – biskupsko središte, izvorište duhovnog, te društvenog života kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Zadra. Praksu podizanja ranokršćanskih bazilika u blizini nekad dominantnih javnih urbanih sadržaja potvrđuju i druge zadarske bazilike kasnoantičkog porijekla, od Sv. Marije Velike i Sv. Tome u sjevernom dijelu grada, Sv. Stjepana (danas sv. Šime) na jugoistočnom kraju, do Sv. Marije Male na jugoistočnoj strani foruma, u čijoj neposrednoj blizini se nalaze ostatci manjeg termalnog sklopa.³⁷ (Sl. 5)

Ranokršćanska bazilika sv. Tome podignuta je u neposrednoj blizini zasad najvećeg termalnog sklopa rimskog Jadera. Pored gradskih termi, u njezinom širem okruženju nalazi se još nekoliko važnih urbanih točaka kao što su gradska tržnica (emporij),³⁸ a vjerojatno i antička lučka vrata. Naime, današnja Vrata sv. Krševana u neposrednoj blizini bazilike (vrata su poznata i pod nazivom *Porta Marina*, a izgrađena su 1570-ih godina na mjestu srednjovjekovnih)³⁹ postavljena su u osi glavnog rimskog karda, stoga bi im prema pravilima raspodjele otvora u gradskim zidinama planski građanih rimskih središta trebala prethoditi i antička vrata, koja su tvorila izravnu vezu između glavne gradske luke i emporija, te dalje foruma u produžetku glavnog karda.⁴⁰ (vidi položaj Sl. 1)

Povijesno-urbanistički razvoj bazilike sv. Tome često se uspoređuje s istovremeno građenom bazilikom sv.

³⁶ U kriznim, ratnim razdobljima graditeljska aktivnost u urbanim sredinama najviše je bila usmjerena prema gradskim fortifikacijama koje redovito sadrže najraznolikije oblike spolija.

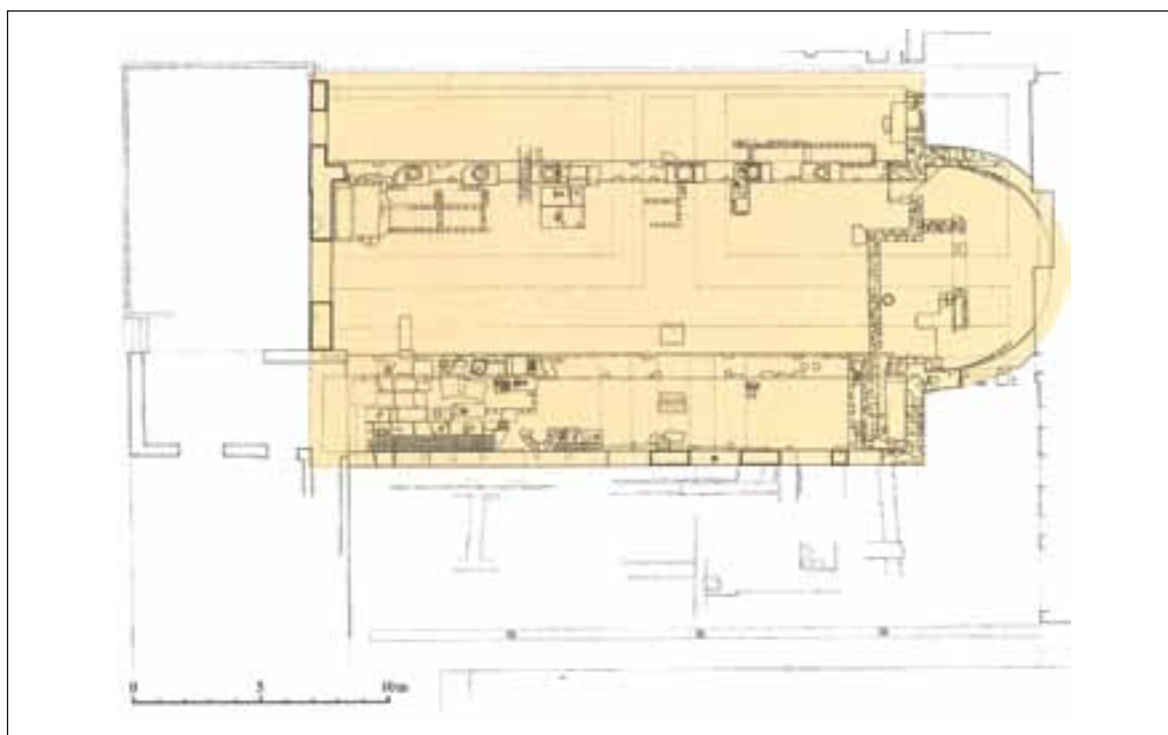
³⁷ KLAJČ – PETRICIOLI 1976, 142; Ranokršćansko porijeklo samostanske crkve sv. Marije nije izravno potvrđeno, ali je vrlo izgledno – VEŽIĆ 2005, 72-73; Probna istraživanja na kompleksu samostana – sakristije i Kapitula: PETRICIOLI 1952, 263-266; Ostatci termalnog sklopa – dijelovi hipokausta (suspenzura), fragmenti mozaika i zidova pripadajućih prostorija – otkriveni su na širem prostoru njezine sakristije, u blizini kapitulne dvorane, te s jugoistočne strane srednjovjekovne apside. SUIĆ 1958, 42-43; SUIĆ 1960, 207; SUIĆ 1981, 199-200; MILETIĆ – ŠTRKALJ 1981...GIUNIO – JURIC 2004, 253.

³⁸ Emporij je vjerojatno zauzimao prostor jedne inzule – SUIĆ 1958, 39-41; ILAKO-VAC 2000, 100-101.

³⁹ PETRICIOLI 1958, 118.

⁴⁰ Posebnosti dotičnih lučkih vrata doprinose elementi rimskog slavoluka, s posvetnim natpisom Melije Anijane, ugrađeni u gornjem dijelu unutrašnje strane vratiju, o čijem izvornom položaju postoje različita mišljenja – CAMBI, 2001, 144.

Sl. 6. Bazilika sv. Tome, tlocrt arhitektonskih ostataka (preuzeto: VEŽIĆ, 2005.)

Stjepana, unatoč razlici u kontinuitetu sakralne funkcije.⁴¹ U oba primjera kasnoantičke sakralne gradnje prisutan je prostorni kontinuitet zadan blokom antičke inzule, te pripadajućim pravcima karda i dekumana koji su unatoč srednjovjekovnim i kasnijim devijacijama još uvijek u funkciji gradskih komunikacija. U unutrašnjosti bazilike sv. Tome, pretežno u njezinom apsidalnom dijelu, pronađeni su tragovi antičkih zidova – ostataka rimske arhitekture čiju izvornu namjenu nije moguće utvrditi, stoga u širokom spektru interpretacijskih mogućnosti nije isključena ni rimska stambena gradnja.⁴² (Sl. 6) Ostaci antičkih zidova nisu iskorišteni u samoj gradnji ranokršćanske crkve, kao što je bio slučaj s bazilikom sv. Stjepana (Sv. Šime). Ipak, uporaba antičkih baza u gradnji sjeverne kolonade stupova u unutrašnjosti sv. Tome, odgovaraju uobičajenoj praksi gradnje i opremanja ranokršćanskih bazilika prenamjenom antičke kamene građe.⁴³

Određene podatke o odnosu ranokršćanske bazilike prema prethodnoj rimskoj gradnji na tom prostoru donose tragovi popločenja rimske ulice koji su zabilježeni pod jugozapadnim zidom bazilike. (Sl. 6) Njezina je izgradnja, vjerojatno tijekom V. stoljeća, djelomično poremetila pravce antičkog uličnog sustava, prvenstveno u smislu izvorne prostranosti rimskih ulica. Tragovi popločenja i izvorna bočna vrata u jugozapadnom zidu bazilike upućuju, međutim na daljnju funkciju rimskog dekumana koji je zatvarao jugoistočnu stranu pripadajuće inzule.⁴⁴

Pod današnjom bazilikom sv. Šime, u neposrednoj blizini glavnog antičkog ulaza u grad, otkrivena je nekočinica antičkih zidova koji djelomično prelaze gabarite bazilike. Antički zidovi pod sjevernim perimetralnim zidom bazilike dijelom su iskorišteni u gradnji odgovarajućeg kasnoantičkog zida, na čijim temeljima je u srednjem vijeku podignut novi.⁴⁵ Odnosi antičkih zidova pod bazilikom, otkriveni tek u temeljnom sloju, ne govore mnogo o namjeni arhitekture kojoj su pripadali. Prema dosadašnjim saznanjima o topografiji rimskog Jadera i namjenskoj raspodjeli prostora unutar zidina, u jugoistočnom predjelu grada i neposrednoj blizini glavnog kopnenog ulaza u grad, treba očekivati tragove javnih građevina⁴⁶ (možda manjeg hrama, tržnice ili srodnog javnog sadržaja). Nije međutim isključena mogućnost da je rimska inzula, unutar čijih gabarita je smještena ranokršćanska bazilika sv. Stjepana, bila ispunjena i stambenim blokom.⁴⁷

Prilikom gradnje bazilike u V. stoljeću korišteni su elementi antičkih građevina, zbog čega je njezina unutrašnjost neizostavan primjer uporabe kamenih spolija u kasnoantičkoj sakralnoj arhitekturi. Sjeverna i južna kolonada bazilike, koje dijele unutrašnji prostor na tri broda, u cijelosti su sastavljene od stupova rimskih formi, klasičnog korintskog reda u sjevernoj, te rustičnog primjera rimskog dorskog reda u južnoj kolonadi.⁴⁸ Njihova dosljedna primjena prema tipologiji kapitela i baza smatra se odlikom kasnoantičke prakse uporabe antičkih spolija.⁴⁹ Budući da su sekundarno

⁴¹ Obje bazilike datirane su u V. stoljeće na temelju osobitosti arhitekture – I. PETRICIOLI, 1966, 69; I. PETRICIOLI, 1972, 340; I. PETRICIOLI – P. VEŽIĆ, 1975, 104; P. VEŽIĆ, 1989, 330, 342; A. UGLEŠIĆ, 2002, 21, 27; Crkva sv. Tome desakralizirana je za vrijeme francuske vlasti, a 1822. godine pregrađena je u školsku zgradu – I. PETRICIOLI, 1966, 159; N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI.

⁴² VEŽIĆ 2005, str. Moguću povezanost s obližnjim djelomično otkrivenim termalnim sklopom, umanjuje njegova orijentacija i linearno širenje u pravcu sjeveroistok – jugozapad, okomito na gradski dekuman, pri čemu je obuhvaćen prostor dviju gradskih inzula – SUIĆ 1958, 43-44; SUIĆ 1981, 198.

⁴³ PETRICIOLI – VEŽIĆ 1975, 102; S obzirom na količinu razbacanih ulomaka rimskih stupova, vjerojatno je u izvornoj kasnoantičkoj bazilici bio veći broj cjelovitih antičkih spolija koje su tijekom srednjovjekovnih preinaka i obnove interijera bazilike zamijenjeni novim elementima.

⁴⁴ VEŽIĆ – PETRICIOLI 1975, 107.

⁴⁵ VEŽIĆ 1986, 165; VEŽIĆ 1989, 326; VEŽIĆ 2005, 65, 66.

⁴⁶ VEŽIĆ 1989, 327; VEŽIĆ 2005, 66.

⁴⁷ U tijeku su zaštitna arheološka istraživanja Poljane Šime Budinića (istraživanja vrši Arheološki muzej Zadar, voditelj: Jakov Vučić) koja zauzima široki prostor duž južne fasade crkve Sv. Šime. Otkriveni nalazi, pokretni i nepokretni, pokrivaju široki povijesni raspon od antike do srednjeg vijeka. U kontekstu urbanizacije Jadera svakako su vrijedni tragovi antičke ranocarske gradnje čija bi nadolazeća interpretacija mogla rastumačiti namjenu i karakter cijelog uličnog bloka u razdoblju koje prethodi gradnji ranokršćanske bazilike.

⁴⁸ UGLEŠIĆ 2002, 24; VEŽIĆ 2005, 69, 71.

⁴⁹ Dosljedna primjena elemenata klasične arhitekture nije odlika ranosrednjovjekovnog graditeljstva, koje se obilato koristi antičkim spomenicima – BABIĆ 2006a, 131.

Sl. 7. Unutrašnjost crkve sv. Šime, lijevo: južna kolonada – dorski kapiteli; desno: korintski kapitel sjeverne kolonade (preuzeto: VEŽIĆ, 2005.)

Sl. 8. Ulica don Ive Prodana, desno: sjeverna fasada crkve sv. Šime.

Sl. 9. Zadar, dio plana srednjovjekovne gradnje, u sjeveroistočnom uglu: sklop Grisogono-Vovo (preuzeto: PETRICIOLI, 1962.)

⁵⁰ PETRICIOLI, 1962, 145-147; 153-159; Današnja ulice don Ive Prodana oduzima otprilike 1/4 ukupne dužine rimskog dekurmana koji je tekao istom trasom.

⁵¹ Kuća Ghirardini sačuvala je dobar dio izvornih romaničkih elemenata, no široj je javnosti poznatija po bogato ukrašenom gotičko-renesansnom balkonu. Stambenim sklopom Grisogono-Vovo danas dominiraju elementi kasnogotičkih i renesansnih zahvata, uglavnom zahvaljujući opsežnom projektu obnove i revitalizacije kojem je bio podvrgnut krajem 1970-ih.

⁵² Otkriveni segment, danas vidljiv u podrumskom dijelu južnog krila sklopa, dio je zapadnog zida ranosrednjovjekovnog objekta u čijem se nastavku u srednjem vijeku podiže južno krilo kuće – VEŽIĆ 1981, 48-49.

⁵³ Uz kuću Grisogono-Vovo sustavno istraženim i sačuvanim stambenim sklopovima srednjovjekovnog porijekla može se pridružiti još kuća Nassis. Preostala većina raspoznaje se u tragovima i uglavnom nije podvrgnuta projektima revitalizacije.

upotrijebljeni stupovi heterogenog porijekla njihova pripadnost arhitekturi koja je prethodila bazilici samo je hipotetička mogućnost. Vjerojatnije su dopremljeni iz drugih dijelova grada. (Sl. 7)

Tragovi sužavanja i postupne devijacije pravocrtnih antičkih komunikacija, kao posebne kategorije transformacije antičkog u srednjovjekovni grad, bilježe se i na širem prostoru bazilike sv. Stjepana. Pravac dekurmana koji je tekao njezinom sjevernom stranom, od

gradnje bazilike na dalje doživio je brojne promjene, te u konačnici poprimio formu tipično srednjovjekovne nepravilne, uske ulice (danas ulica Don Ive Prodana). (Sl. 8) Njezinom sjevernom stranom u srednjem se vijeku nalazio niz stambenih kuća koje su svojim gabaritima zapasale dobar dio antičke ulice. Zbog brojnih kasnijih nadogradnji i rušenja, kuće se raspoznaju tek u ponekom tragu zida romaničke zidarske tehnike, izuzev relativno dobro očuvane kuće Ghirardini na samom

početku, te kuće Grisogono-Vovo na suprotnom, istočnom kraju današnje ulice.⁵⁰ (Sl. 9) Budući da su kuće tijekom stoljeća rušene i nadograđivane, srednjovjekovna (romanička) građevna faza najbolje se raspoznaje u prizemnom dijelu, dok na romaničko porijeklo katnih struktura (odnosi se na kuću Ghirardini) upućuju pojedinačni prozorski otvori.⁵¹ Treba međutim istaknuti i iznimno mali trag ranosrednjovjekovne gradnje pod jugoistočnim dijelom stambenog sklopa Grisogono-Vovo. Riječ je o manjem segmentu zida, građenom nepravilnim priklesancima u debelom sloju žbuke, s pripadajućim, naknadno zazidanim otvorom – možda dio prozora,⁵² koji teško može ponuditi konkretnije odgovore na brojne nepoznanice o ranosrednjovjekovnoj stambenoj gradnji u Zadru. Ipak, moglo bi se govoriti o svojevrsnom kontinuitetu profane gradnje koju u većini istraženih povijesnih stambenih cjelina na području grada nije bilo moguće ustanoviti.⁵³ Usporedbom prilika u ostalim dalmatinskim gradovima srodnog kulturno-povijesnog i ekonomskog razvoja, intenzivnu gradnju kuća ranosrednjovjekovnog tipa koje ne počivaju isključivo na adaptaciji ostataka antičkih i kasnoantičkih struktura, treba očekivati u X.-XI. stoljeću.⁵⁴

Jugoistočni ugao grada – prostorni razvoj od antike do srednjeg vijeka

Krajnji jugoistočni dio Zadra obilježen je zanimljivim prepletom prostorno-urbanističkih rješenja, posebno u kontekstu razmatrane transformacije klasičnog rimskog u kasnoantički, i dalje ranosrednjovjekovni grad. Tim je dijelom grada stoljećima dominirala fortifikacijska arhitektura, konkretno srednjovjekovna utvrda Citadela, primarno namjenjena nadzoru i obrani jedinog kopnenog pristupa gradu, te smještaju vojnih jedinica.⁵⁵ Početkom XX. stoljeća cijeli sklop je demilitariziran izgradnjom parka i Liceja sv. Dimitrija, a upravo njegovo razaranje u II. Svjetskom ratu omogućilo je razotkrivanje najstarijih slojeva utvrde. Rezultati arheoloških istraživanja koja su prethodila trajnom urbanističkom uređenju sklopa, u konačnici su predstavljena unutar novog prostornog rješenja.⁵⁶

Pored niza elemenata vojno-fortifikacijskog graditeljstva, koji pokrivaju sve razvojne faze utvrde u širokom vremenskom rasponu od XII. do XVIII. stoljeća, važno otkriće čine tragovi fortifikacijske arhitekture koja je prethodila izgradnji utvrde. Riječ je o segmenti-

ma ranosrednjovjekovnih gradskih zidina, čiji je jugoistočni potez završavao otprilike po sredini unutrašnjeg dvorišta utvrde i lomeći se pod tupim kutom skretao u pravcu jugozapada. Pod većim, jugoistočnim segmentom tih zidina otkriveni su posve neočekivani ostaci rimske stambene arhitekture: podni mozaik s dijelovima pripadajuće prostorije – fragmentarno očuvani konstruktivni zidovi koji zatvaraju jugoistočni ugao pravokutne prostorije i pregradni zid debljine svega 12 cm.⁵⁷ Otkriće rimske arhitekture u krajnje jugoistočnom uglu grada nepovratno je izmijenilo dotadašnja uvjerenja o rasprostranjenosti urbanizirane površine rimskog Jadera.⁵⁸ (vidi položaj – Sl. 1; Sl. 10, 10a)

Ulomci mramorne oplate i žbuke oslikane višebojnim freskama, koji su nađeni unutar pravokutne prostorije, svjedoče o raskošno opremljenom stambenom zdanju, po svemu sudeći rimskoj vili, prigradskog (*villa suburbana*) ili gradskog tipa (*villa urbana*). To prvenstveno ovisi o položaju rimskih gradskih zidina, čiji jugoistočni potez još nije u cijelosti potvrđen, iako se zasad jedini *in situ* ostaci ranocarskih rimskih zidina Jadera nalaze upravo na tom dijelu.⁵⁹ Od posljednjeg velikog vala istraživanja šireg predjela jugoistočnog perimetra, sredinom i krajem 1950-ih godina, prikupljeni su mnogi novi podatci koji zahtijevaju reviziju stanja i pokušaj nove intepretacije ukupnog poteza jedinih kopnenih gradskih zidina, poglavito njihovog krajnje jugoistočnog dijela o kojem ovisi i interpretacija otkrivene stambene arhitekture.

U rimskoj urbanističkoj praksi gradske zidine su označavale granicu planske gradnje, pa bi arhitektura tipa urbane vile podrazumijevala smještaj unutar njihova perimetra. Ostaci rimske kuće na prostoru srednjovjekovne utvrde pripisani su tom tipu urbane arhitekture na temelju položaja i prostornog odnosa zatečenih ostataka zidova koji prema mišljenju autora opsežnog izvješća o rezultatima istraživanja, prate tok karda i dekumana, odnosno uklapaju se u ortogonalni sustav uličnog rastera.⁶⁰ Takva je interpretacija omogućila i novu pretpostavku pravca ranocarskih zidina, unatoč izostanku njegovih izvornih tragova na krajnjem južnom dijelu grada.⁶¹ Prvotno zamišljeni pravac rimskih zidina, koji je trebao biti paralelan glavnom uličnom kardu, u južnom, završnom dijelu ukupnog kopnenog prospekta zidina, poprimio je blagi otklon kojim je obuhvaćen i sklop antičke stambene arhitekture. (Sl. 10) Trenutno stanje istraženosti ne omogućava opovrgavanje pretpostavljene situacije, kao ni njezinu dublju argumentaciju. Ipak, rezultati manjih zaštitnih istraživanja

⁵⁴ Najbolje sačuvani primjeri gradske ranosrednjovjekovne kuće zasad su izdvojeni u Splitu, unutar Dioklecijanove palače, uglavnom u njezinom južnom dijelu (MARASOVIĆ 1958, 98);

Novija istraživanja utvrdila su postupne adaptacije sjevernog dijela palače gdje su također prepoznati elementi ranosrednjovjekovne profane gradnje (izlaganjem teme Transformacija Dioklecijanove palače u ranosrednjovjekovni grad Split na ovogodišnjem Savjetovanju MICA, novije spoznaje o stanogradnji u sjevernom dijelu Palače predstavila je K. Marasović).

⁵⁵ Smještaj vojnih jedinica omogućio je veći zahvat obnove i proširenja srednjovjekovne utvrde u XV. stoljeću, dalje poznate pod nazivom Citadela.

⁵⁶ Sustavno istraživanje prostora unutar Citadele započelo je 1979. godine, u sklopu projekta izgradnje Omladinskog doma (danas Dom hrvatske mladeži) – VEŽIĆ 1990, 7-43; Posljednja istraživanja provedena su 2008. g. na prostoru barbakana, duž jugoistočne strane utvrde, čime su ispravljena i nadopunjena dosadašnja tumačenja tog obrambenog elementa, vidi: GUSAR – VUJEVIĆ 2009, 219-246.

⁵⁷ VEŽIĆ 1990, 8, 42, Sl. 42 – rimski zidovi datirani su u razdoblje I.-II. stoljeća (toj dataciji odgovara stilski analiza pripadajućeg mozaika prema kojoj je njegova izrada smještena na sam kraj I. do polovice II. stoljeća, iako se isti dekorativni motiv javlja u širokom rasponu od I.-IV. stoljeća – MEDER 2003, 82-83.), a ranosrednjovjekovni gradski zid u IX. stoljeće.

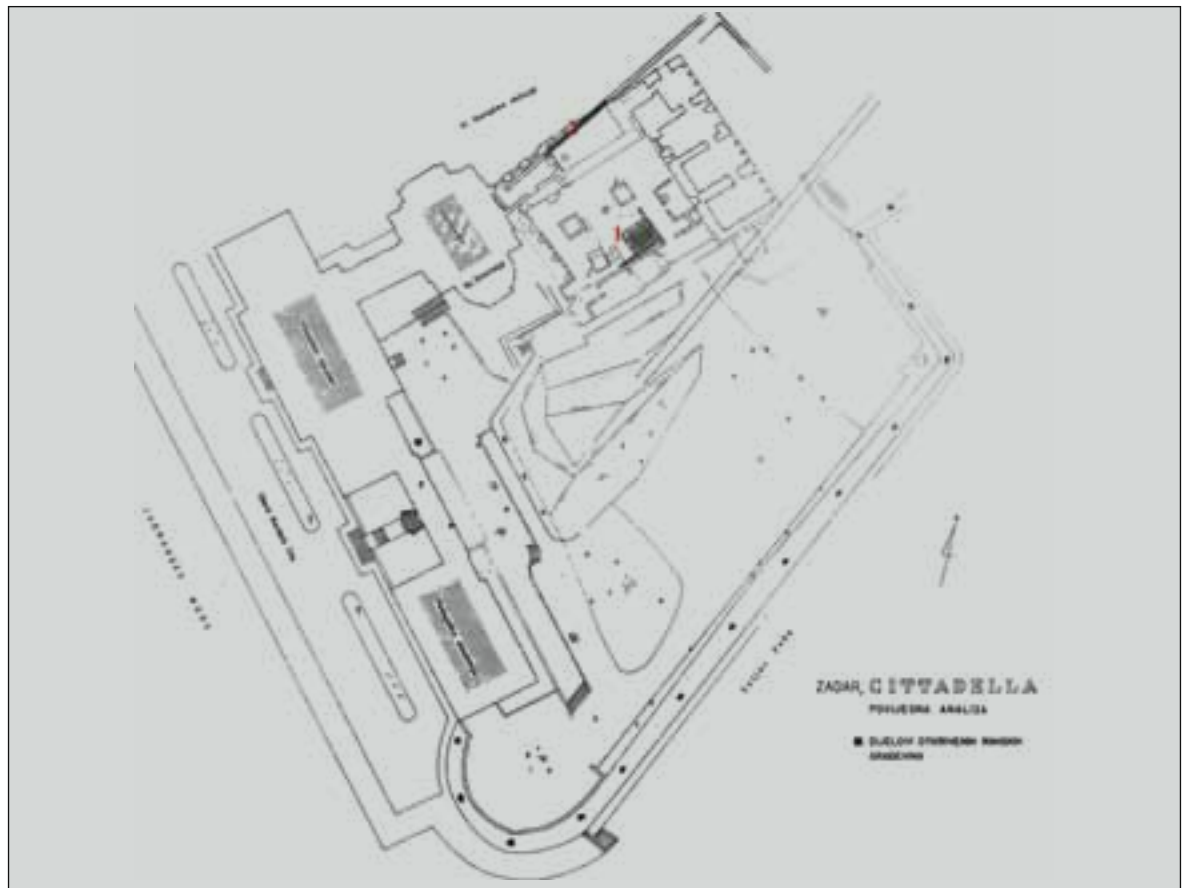
⁵⁸ Prema prvim interpretacijama urbanističkog lika Jadera širi prostor srednjovjekovne Citadele bio je izvan sustava rimske planske gradnje – SUIĆ 1976, 128; SUIĆ 1981, 193.

⁵⁹ Najbolje očuvani tragovi rimskih zidina, uključujući ostatke monumentalnog kopnenog ulaza u grad s trojnim slavlukom, obuhvaćaju središnji dio jugoistočnog poteza zidina: BERSA 1907; SUIĆ 1958, 13-49; PETRICIOLI 1965, 169-203).

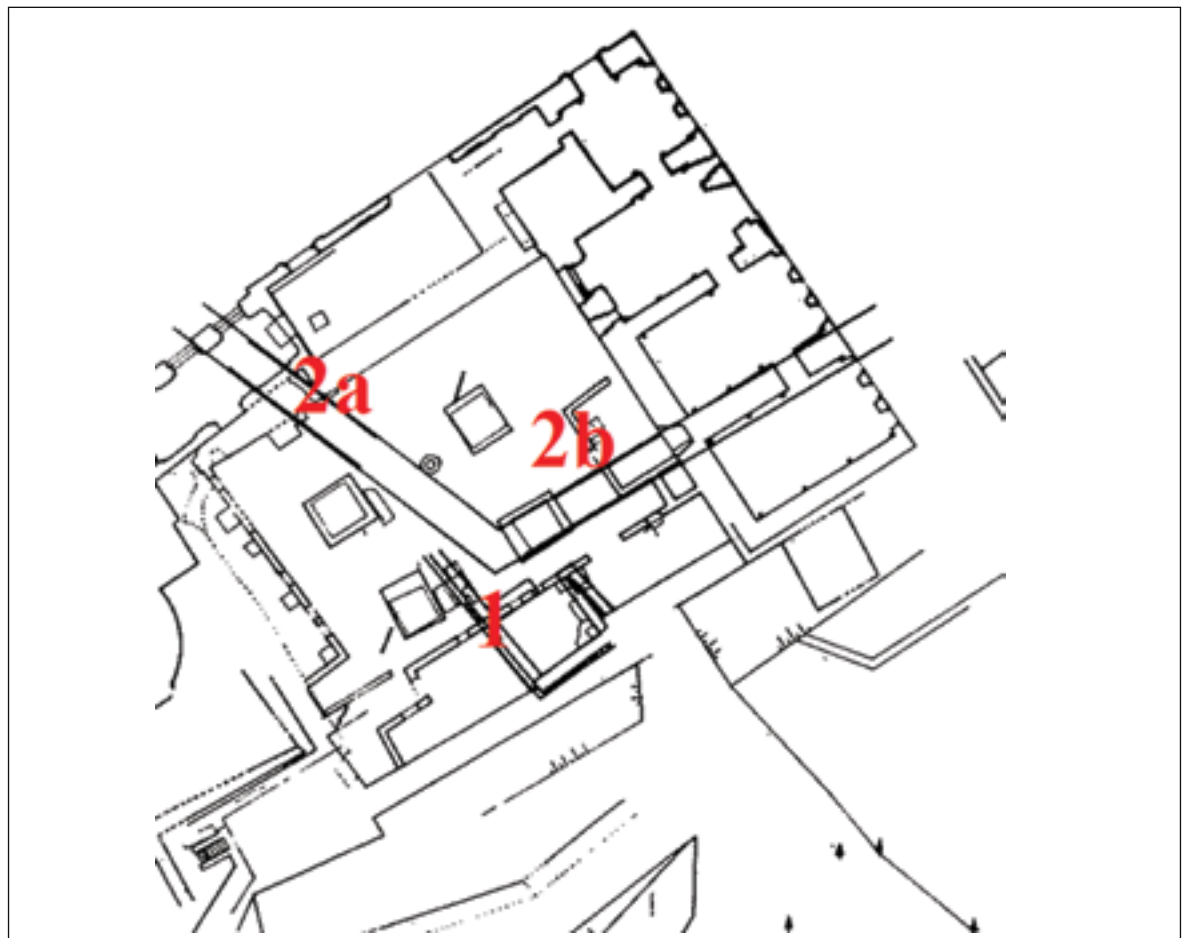
⁶⁰ VEŽIĆ 1990, 9-11; Ipak, nemoguće je ne primijetiti da na priloženom arhitektonskom planu Citadele s dijelovima otkrivenih rimskih građevina (VEŽIĆ 1990, 24, crtež 24), zidovi koji zatvaraju prostoriju s mozaikom potencijalne urbane vile zapravo i nisu posve paralelni osnovnim pravcima urbane mreže Jadera.

⁶¹ Jedina materijalna potvrda rimskih zidina na krajnje jugoistočnom uglu grada jesu antičke kamene bunje koje su uobičajeno ranosrednjovjekovnoj graditeljskoj praksi, sekundarno upotrijebljene pri gradnji novih zidina, ukuljučujući i ostale oblike antičkih kamenih spolija – ulomci cipusa, manjeg kućnog žrtvenika – VEŽIĆ 1990, 9.

Sl. 10. Citadela, povijesni slojevi arhitekture: rana rimska faza (1 – ostatci vile; 2 – rimski zid, pretpostavljeno ulično lice građevine na trasi rimskog karda); pretpostavljena linija ranocararskog bedema (prema: VEŽIĆ, 1990.)

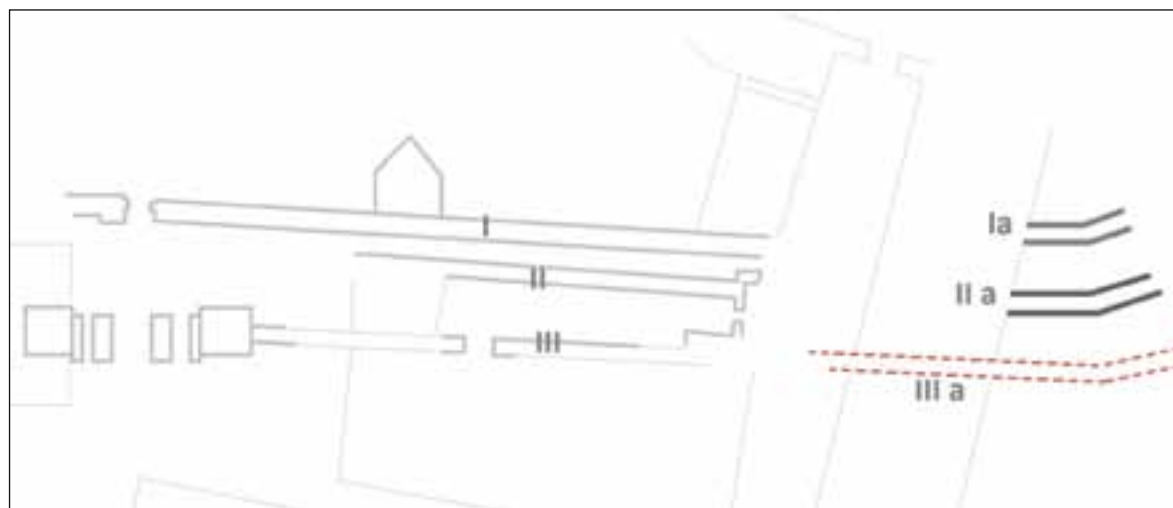
Sl. 10a. Plan istražene arhitekture pod utvrdom: 1- kasnoantička gradnja; 2a, 2b – segmenti ranosrednjovjekovnog bedema (prema: VEŽIĆ, 1990.)

na prostoru dvorišta Pomorske škole, nešto sjevernije od utvrde Citadela,⁶² opovrgnuli su pretpostavljeni pravocrtni prospekt ranocarskih zidina. Otkriveni trag antičkog gradskog zida, čije vanjsko lice nije sačuvano,⁶³ odgovarao je ranije zabilježenim segmentima ranocarskih fortifikacija,⁶⁴ ali je ukazivao i na dotad previđeno skretanje pravca zida, vjerojatno uvjetovanog konfiguracijom terena. Te se spoznaje zapravo nadovezuju na rezultate istraživanja koja su u neposrednoj blizini, također unutar sjevernog dijela dvorišta Pomorske škole, provedena još sredinom prošlog stoljeća, a iznijela su na vidjelo dva veća segmenta kasnoantičkog i srednjovjekovnog gradskog zida, u razmaku od nekoliko metara. Pri tom je srednjovjekovni, mlađi obrambeni pravac, dosljedno pratio lom prethodne, kasnoantičke faze zidina.⁶⁵ (Sl. 11) Dosljedno praćenje više uzastopnih razvojnih faza zidina odavno je potvrđeno na tragovima

Sl. 11. «Lom» kasnoantičke i srednjovjekovne linije gradskih zidina u dvorištu Pomorske škole, istraživanja 1952. Godine (preuzeto: PETRICIOLI, 1965.)

Sl. 12. Središnji dio jugoistočnog prospekta zidina: I – srednji vijek; II – kasna antika; III – ranocarska faza; pretpostavljena situacija na prostoru dvorišta Pomorske škole: Ia – IIa – IIIa.

ranocarskih, kasnoantičkih i srednjovjekovnih zidina u predjelu „Dječjeg dispanzera“, stoga se ponavljanje situacije u nastavku obrambenih zidina prema južnoj obali grada moglo donekle i očekivati. (Sl. 12)

Stambeni karakter prostora pod srednjovjekovnom utvrdom Citadela, definitivno je nestao izgradnjom ranosrednjovjekovnog gradskog zida koji je doslovno presjekao antičku gradnju. (Sl. 13) Određene prostorne preinake, vjerojatno popraćene i funkcionalnom prenamjenom građevnog sklopa, zbivaju se i u kasnoj antici. Antička kamena građa, izvorno korištena u gradnji ranocarske vile, sekundarno je upotrijebljena u gradnji kasnoantičkog objekta čiji tragovi se nalaze nešto južnije od položaja vile, u liniji kasnijeg srednjovjekovnog zida utvrde. Riječ je o fragmentima zidova koji su nekad zatvarali pravokutnu prostoriju, uz iznimku istočnog zida koji je sačuvan do 8 m visine, budući da je upotrijebljen

u samoj gradnji utvrde, točnije jednog segmenta njezina jugoistočnog perimetralnog zida.⁶⁶ Izvornu namjenu kasnoantičke građevine nije moguće potvrditi, zbog čega spomenuta prostorno-funkcionalna transformacija jugoistočnog ugla grada, kojom bi fortifikacijska gradnja i funkcija obrane grada postale primarnima već u kasnoj antici, zasad ostaje na pretpostavci.

Prvi konkretni koraci u dugotrajnom procesu restrukturiranja rimskog Jadera učinjeni su planskom izgradnjom ranokršćanskih bazilika unutar urbanog tkiva klasičnog antičkog grada, o kojoj svjedoče i specifični odnosi bazilika prema položajima dominantnih gradskih točaka: forumu, emporiju, javnim gradskim termama. Naslijeđeni sustav prostorne podjele urbane površine – mreža ortogonalnih uličnih pravaca i građevinskih blokova među njma (*insulae*) – njegovao se sto-

⁶² Kratak izvještaj o rezultatima istraživanja: IZVJEŠĆA 2002, 370.

⁶³ IZVJEŠĆA 2002, 370.

⁶⁴ *Ostaci ranocarskog zida s vratima u neposrednoj blizini (Porta Media na predjelu «Dječjeg dispanzera»), koji se po svemu sudeći nadovezuje na monumentalni slavolučni ulaz u grad – SUIČ 1958; FADIĆ 2007. Širina pojedinih segmenata zidina na predjelu „Dispanzera“: ranocarski – o. 1,85 m; kasnoantički – 2,30 m; srednjovjekovni – 1,95 m.*

⁶⁵ SUIČ 1958, 20, 21, Sl. 4; PETRICIOLI 1965, 189-190, Sl. 17.

⁶⁶ Riječ je o manjem dijelu prostorije o čijem proširenju u pravcu zapada svjedoči samo produžetak jednog temeljnog zida. Pod prostorije 10-ak je cm iznad razine mozaika u ostacima ranocarske vile u neposrednoj blizini, dok je istočni zid uklonjen u masu srednjovjekovnog zida utvrde i tako sačuvan do čak 8 m visine.

Sl. 13. Unutrašnje dvorište utvrde Citadela (istraživanja 1979. godine) (preuzeto: VEŽIĆ, 1990.)

ljećima nakon prestanka rimske dominacije Dalmacijom. Uz neizbježno prostorno sužavanje komunikacija, nisu ga uspjele u posve prekriti niti brojne ranosrednjovjekovne i srednjovjekovne urbanističke intervencije. Preostale slobodne površine, nekad u funkciji javnih urbanih sadržaja, također su postupno popunjene novom arhitekturom, prvenstveno sakralnom,⁶⁷ a vjerojatno i onom profanog karaktera, koja je slabo potkrijepljena izvornim materijalnim tragovima. Transformaciju antičkog grada obilježili su paralelni, naoko oprečni procesi razgradnje rimskog arhitektonskog nasljeđa i uvažavanja rimskih urbanističkih ideala koji su zahvaljujući izuzetnom svojstvu prilagodbe različitim društvenim potrebama u različitim kulturno-povijesnim okolnostima, poprimili značaj bezvremenskih tekovina rimske civilizacije.

Važan i ujedno najlošije istraženi dio strukturalne transformacije antičkog Jadera čini stanogradnja, urbanistički element koji izravno svjedoči o stanju i promje-

nama u određenoj urbanoj zajednici. Prilagodbu novim životnim navikama koje donose kulturno-političke prilike kasne antike, tek djelomično ocrtavaju tragovi prenamijene postojećih antičkih stambenih sklopova – domusa, što je, kao i u većini dalmatinskih urbanih središta bio dominantan oblik organizacije stambenog prostora. Adaptacija je dovedena gotovo na razinu prepoznatljive graditeljske tehnike, karakteristične upravo za razdoblja snažnih kulturno-društvenih previranja.

Pojedinačno obrađeni spomenici sakralne arhitekture, najbolje su istraženi segment ranosrednjovjekovnog Jadera. O tome kada, u kojim uvjetima i oblicima se u Zadru počinju graditi ranosrednjovjekovne kuće, čija su prepoznatljiva obilježja potvrđena u ostalim dalmatinski sredinama, zasad nema preciznih podataka. Trajno izgubljeni materijalni tragovi slojevite urbane strukture Zadra, ne smiju biti preprekom u daljnjim pokušajima rasvjetljavanja njegovog urbanog lika u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku.

⁶⁷ Prostorno-funkcionalna transformacija tog tipa najbolje se razaznaje na primjeru zadarskog foruma – javnog urbanog središta antičkog Jadera čija se prostranost i prostornost od kasne antike na dalje koriste kao podloga novim graditeljskim zahvatima, poput širenja episkopalnog sklopa ili gradnje rotonde sv. Donata.

LITERATURA:

- BABIĆ 2006 I. Babić, Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 33, Zagreb, 2006., 91-111.
- BABIĆ 2006a I. Babić, Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru, *Mogućnosti*, 53, Split, 2006., 131-148.
- BIANCHI 1883 C. F. Bianchi, *Antichità romane e medioevali di Zara*, Zara, 1883.
- BRUNELLI 1913 V. Brunelli, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCCXV*, Parte prima – dalle origini al MCCCCIX, Trieste, 1913.
- BRUSIĆ 2008 Z. Brusić, Nalaz rimske štukature kod Kapitolija antičkog Jadera, *Archaeologia adriatica*, vol. I, Zadar, 2008., 103-111.
- CAMBI 2001 N. Cambi, I porti della Dalmazia, Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana, *Antichità altoadriatiche*, XLVI, Trieste-Roma, 2001., 137-160.
- ELLIS 2007 S. Ellis, Late antique houses and the uses of residential buildings: An overview, U: *Housing in Late Antiquity*, L. Lavan – L. Ozgenel – A. Sarantis (ed.), Brill, Leiden – Boston, 2007., 1-22.
- FADIĆ 2007 I. Fadić, Zaštitna arheološka istraživanja na Trgu Petra Zoranića u Zadru, *HAG*, 4, Zagreb, 2007., 415-418.
- FISKOVIĆ 1952 C. Fisković, Romaničke kuće u Trogiru i Splitu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 2, Zagreb, 1952., 129-178.
- GIUNIO – JURIC 2004 K. A. Giunio – R. Jurić, Termalni kompleksi Jadera u svjetlu novih istraživanja, *Histria antiqua*, 12, Pula, 2004., 251-258.
- GIUNIO 2007 K. A. Giunio, Sv. Nikola – zaštitna arheološka istraživanja 2006. godine, *HAG*, 3, Zagreb, (2006.) 2007., 354-355.
- GIUNIO 2008 K. A. Giunio, Razmišljanja o zapadnom dijelu povijesne jezgre Zadra u antičko doba: *...et tepidum in molles zephyros excurrit Iader...*, *Histria antiqua*, 16, Pula, 2008., 243-252.
- GIUNIO 2008a K. A. Giunio, Skulpture nimfi iz Jadera, *Archaeologia Adriatica*, II, Zadar, 2008., 151-160.
- GUSAR – VUJEVIĆ 2009 K. Gusar – D. Vujević, Prilog poznavanju utvrde Citadela u Zadru – istraživanje Barbakana 2008. godine, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, 2009., 219-246.
- ILAKOVAC 1958 B. Ilakovac, Ostatci antičke zgrade u Zadru, *VAHD*, LX, Split, 1958., 43-58.
- ILAKOVAC 1962 B. Ilakovac, Prilog arhitekturi i urbanizmu Jadera, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 9, Zadar, 1962., 219-249.
- ILAKOVAC 1962a B. Ilakovac, Novi nalazi ostataka rimskih zgrada u Zadru 1960. godine, *Diadora*, 2, Zadar, 1962., 273-299.
- IZVJEŠĆA 2002 Izvješća hrvatskih muzeja 2002. – Arheološki muzej Zadar, MDC, Zagreb, 2003., 370.
- Izvješća 2004 Izvješća hrvatskih muzeja 2004. – Arheološki muzej Zadar, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 2005., 432-442.
- JURIC 1985 R. Jurić, Kasnoantička bazilika i srednjovjekovna crkva, *AP...*
- KATIĆ 2003 M. Katić, Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 2003., 523-527.
- KATIĆ 2003a M. Katić, The late antique town on the eastern adriatic coast, *Histria antiqua*, 3, Pula, 2003., 449-455.

- KLAIĆ – PETRICIOLI 1976 N. Klaić – I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine, *Prošlost Zadra II*, Zadar, 1976.
- LAVAN – OZGENEL – SARANTIS (ed.) 2007 L. Lavan – L. Ozgenel – A. Sarantis (ed.), *Housing in Late Antiquity*, Brill, Leiden – Boston, 2007.
- LJUBIĆ, Š., 1870., *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke Republike*, knjiga ? Izdanje JAZU, Zagreb.
- MARASOVIĆ 1957 T. Marasović, Preuređenje srdenjovjekovnih kuća jugoistočno od Vestibula Dioklecijanove palače, *URBS*, XI, Split, 1957.,
- MARASOVIĆ 1958 T. Marasović, Razvoj stambene kuće u Splitu, *Zbornik Društva inženjera i tehničara*, 1, Split, 1958., 97-109.
- MARASOVIĆ 1980 T. Marasović, Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., 99-111.
- MARASOVIĆ 2002 T. Marasović, Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 2002., 61-89.
- McKAY 1998 A. G. McKay, *Houses, villas, and palaces in the roman world*, The Johns Hopkins University press, Baltimore – London, 1998.
- MEDER 2003 J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. od 6. stoljeća*, Zagreb, 2003.
- NEDVED 1992 B. Nedved, Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća, *Diadora*, 14, Zadar, 1992., 109-263.
- PETRICIOLI 1952 I. Petricioli, Arheološki radovi u Zadru 1950. i 1951. god., *VAHD*, 53, Split, (1950./1951.) 1952., 263-266.
- PETRICIOLI 1958 I. Petricioli, Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, knjiga II, Zadar, 1958., 101-124.
- PETRICIOLI 1962 I. Petricioli, Ostatci stambene arhitekture romaničkog stila u Zadru, *Radovi JAZU centra u Zadru*, 9, Zadar, 1962., 117-160.
- PETRICIOLI 1965 I. Petricioli, Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija, *Diadora*, 3, Zadar, 1965., 169-203.
- PETRICIOLI 1966 I. Petricioli, Jedan nepoznati arhitektonski spomenik u Zadru, *Radovi*, 1962-1963, Zadar, 1966., 59-70.
- PETRICIOLI 1972 I. Petricioli, I più antichi edifici cristiani a Zadar (Zara), *AV*, XXIII, Ljubljana, 1972., 332-342.
- PETRICIOLI – VEŽIĆ 1975 I. Petricioli – P. Vežić, Izvještaj o istraživanju i konzervaciji bazilike sv. Tome u Zadru, *GZSKH*, 1, Zagreb, 1975., 101-109.
- RAPANIĆ 1995 Ž. Rapanić, Jedan primjer jadranske poleogeneze, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 11, Zagreb, 1995., 63-70.
- RAPANIĆ 2007 Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split.
- SUIĆ 1949 M. Suić, Izvještaj o arheološkim iskopavanjima u Zadru, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 1949., 199-223.
- SUIĆ 1958 M. Suić, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, knj. 2, (1956-1957), Zadar, 1958., 13-49.
- SUIĆ 1959 M. Suić, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od Oslobođenja do 1959. godine, *Diadora*, 1, Zadar, 1959., 197-212.
- SUIĆ 1981 M. Suić, Zadar u starom vijeku, *Prošlost Zadra I*, Zadar, 1981.
- SUIĆ 2003 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003.
- UGLEŠIĆ 2002 A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002.

- VEŽIĆ 1981 P. Vežić, Obnova palače Grisogono-Vovo u Zadru, *GZSKH*, 6-7, Zagreb, 1981., 47-55.
- VEŽIĆ 1986 P. Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *GZSKH*, 12, Zagreb, 1986., 61-177.
- VEŽIĆ 1989 P. Vežić, Starokršćanska bazilika sv. Stjepana (crkva Sv. Šime) u Zadru, *Diadora*, 11, Zadar, 1989, 323-345.
- VEŽIĆ 1990 P. Vežić, Rezultati istraživanja na prostoru Citadele u Zadru, *GZSKH*, 16, Zagreb, 1990., 7-43.
- VEŽIĆ 2007 P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar, 2007.
- WARD-PERKINS 1981 J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press, 1981.

KRATICE:

GZSKH – Godišnjak zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj

HAG – Hrvatski arheološki godišnjak

MDC – Muzejski dokumentacijski centar

VAPD – Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

SUMMARY

CHANGES IN THE DWELLINGS AND ARCHITECTURE OF IADER FROM ANTIQUITY TO THE EARLY MIDDLE AGES

Vedrana JOVIĆ GAZIĆ

Zadar is the only colony in what was once the Province of Dalmatia whose urban continuity has lasted from the time of its founding to today. Even though it has been inhabited since the 9th century BC, a permanent mark on the spatial organisation of the historical nucleus was made by the Roman re-urbanisation of the Liburnian settlement. Its transformation into a colony of Roman citizens was accompanied by extensive structural changes in accordance with the general principles of classical ancient urbanism, such as an orthogonal network of streets and corresponding blocks of buildings for public, religious and residential use.

Due to a series of unfortunate events in recent history, the oldest urban layers of Zadar are also the most investigated. There is still plenty of space inside the city walls and relevant urban elements to complement current reconstruction of their spatial organisation. This is particularly true of the Late Antique and Early Medieval phase. In order to illuminate neglected issues surrounding the transformation of the Antique city into the Late Antique, Early Medieval and Medieval one, this article presents the current state concerning the continuity, conversion or interruption of the dwelling function of individual residential blocks, smaller units and individual buildings. Adaptation, transformation or a complete rejection of the inherited urban structure are the general characteristics of the architecture of the transitional period from Late Antiquity to the Middle Ages, an architecture whose mark can be seen on monuments from Zadar.

*Translation: Alenka Patrun
Revision: Stephen Hindlaugh*